

**ДОСВІД РОБОТИ А. С. МАКАРЕНКА
З НЕПОВНОЛІТНИМИ ПРАВОПОРУШНИКАМИ
ТА СУЧАСНІСТЬ**

УДК [343.24:343.19:351.87] – 053.6

О. І. Бублик

**ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ:
ШЛЯХИ ГУМАНІЗАЦІЇ ЧЕРЕЗ ФОРМУВАННЯ ВІДНОВНОГО
ПРАВОСУДДЯ ТА ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ**

Демократична держава, яка дбає про своє майбутнє, не може бути байдужою до долі дітей, і насамперед тих, які вступили у конфлікт із законом. На жаль, процеси, що відбуваються останнім часом в українському суспільстві, вкрай негативно впливають на формування молодого покоління; зокрема, про це свідчить зростання рівня злочинності серед неповнолітніх. Хоча в останні роки й прийнято низку законів, спрямованих на захист прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, аналіз статистичної звітності та даних судової практики свідчить, що в багатьох випадках держава та суспільство починають реагувати на проблеми неповнолітніх, коли процеси криміналізації неповнолітніх стають незворотними.

Проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх та питання відновного правосуддя знайшли своє відображення у працях знаних вчених-дослідників, юристів та практиків таких як, В. Трубніков [1], П. Пилипчук [2], І. Ємельянова [3], Я. Мачужак, І. Лавровська [4], В. Землянська [5], С. Міщенко [6], Р. Коваль [7], Л. Волинець [8], Т. Денисова [9] та ін.

Важливість тематики зумовила мету нашого дослідження в площині аналізу проблем покарання неповнолітніх в сучасному українському суспільстві та необхідності гуманізації шляхом формування вітчизняного відновного правосуддя та ювенальної юстиції крізь призму міжнародного досвіду.

Неповнолітні є найбільш вразливою і незахищеною категорією у суспільстві і на це є ряд причин, зокрема, психофізіологічні, соціальні. Особливо це виявляється у суспільствах з перехідною економікою, в суспільствах, де відбувається зміна політичного режиму, економічного укладу тощо. Яскравим історичним прикладом є радянська держава 20–30-х років, коли проблеми неповнолітніх правопорушників вирішувались через перевиховання, а саме через вирішення колективних задач, які об'єднували комунарів (неповнолітніх вихованців-правопорушників) та формували довіру до неповнолітнього і його особисту відповідальність (педагогічна діяльність А. С. Макаренка). За вирішенням дорослими глобальних проблем неповнолітні часто

залишаються поза увагою і суспільство звертає увагу вже тоді, коли неповнолітня особа скоїла правопорушення чи злочин.

Злочини в сучасному українському суспільстві, вчинювані неповнолітніми, стають немотивовано жорстокими, відзначаються малозначністю мотивів, цинізмом і бездушністю й усе частіше вчиняються у складі організованих груп. Злочинність неповнолітніх з кожним роком «молодшає» – в 2003 р. кожний третій засуджений неповнолітній належав до вікової категорії 14–16 років, у той час як у 1992 р. цей показник становив 16,6 % [2, с. 87]. Ці факти свідчать про те, що в суспільстві відбуваються певні процеси, які вкрай негативно впливають на формування молодого покоління. Економічні та політичні потрясіння і кризи, розшарування та деморалізація суспільства, відкритість суспільства до не найкращих зразків чужих культур – ось фактори, що призвели до втрати багатьох традиційних засобів, за допомогою яких віками виховувалося молоде покоління. Постійне транслювання по телевізору сцен насильства, немотивованих і жорстоких вбивств не може виховати повагу до чужого життя і майна. Зростанню злочинності серед неповнолітніх сприяють високий рівень безбатьківства (у 2003 р. із числа засуджених майже половина виховувалась у неповних сім'ях) – «правильне виховання – це наша щаслива старість, погане виховання – це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша вина перед другими людьми, перед усією країною», – зазначав педагог Макаренко А. С. [10, с. 236]. «Дитяче безробіття» (37 % на момент вчинення злочину не працювали і не навчалися), бродяжництво підлітків, незадовільний стан протидією наркоманії та алкоголізму серед них, недоліки в роботі органів освіти й охорони здоров'я, відсутність контролю за розвитком і спрямованістю підліткових субкультур аж ніяк не впливають на правильне виховання [2, с. 88].

Засновані на кримінальних репресіях установи примусової праці вже з перших кроків переходу до ринкової економіки втратили свою ефективність і почали швидко руйнуватися. Юристи, правозахисники доводять, а життя підтверджує, що за роки перебування в місцях позбавлення волі, знаходячись в специфічному оточуючому середовищі, засуджені поступово деградують у соціально-моральному відношенні, набувають безліч навичок та установок продовжувати злочинну діяльність у майбутньому, ними втрачаються соціально-корисні зв'язки, у дорослих розпадаються сім'ї. Суспільство живе надією, що відбувши покарання в їх ряди повернеться робітник, правослухняна людина, але замість очікуваного «виправленого», як правило, приходять агресивна, жорстока, озлоблена особистість, яка навряд чи знайде своє місце у суспільстві [9, с. 84]. Хоча, як відомо, основною метою держави є виправлення засуджених шляхом формування у них поважного відношення до людини, суспільства, праці, здобуття навичок правослухняної поведінки, дотримання правил і традицій людського спільного проживання. Сьогодні не створено достатньо аргументованих

програм виправлення засуджених з участю різних інституцій громадського суспільства, а також за активною участю потерпілих від злочинів [9, с. 85]. Окремо можна виділити проблему соціального захисту неповнолітніх, які відбули покарання і потребують підтримки суспільства і держави в трудовому, освітньому та в побутовому плані. Невирішеність комплексу проблемних питань, які стосуються соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, призводить до рецидивів, повторюваності злочинів. Неповнолітні правопорушники, які опинилися в місцях позбавлення волі несвідомо, – це найбільш вразлива категорія, яка потребує реабілітації. Для неповнолітніх, вихід на волю є гострою кризовою ситуацією, друзі стараються їх уникати, на роботу чи на навчання влаштуватися досить складно. В колонії у молодих людей відсутні можливості для самореалізації та для самоствердження. Головне в місцях позбавлення волі – не порушувати вимоги режиму. Але ж молодій людині по своїй природі необхідно самостверджуватися і розкрити себе. Це досить серйозна проблема, так як основні параметри зрілої особистості закладаються в молодому віці, а перебуваючи в місцях позбавлення волі, молоді люди змушені самостверджуватися в злочинному світі [1, с. 50]. Особливо болючою є тема рецидивної злочинності серед неповнолітніх, бо саме вона є найбільш небезпечною, зважаючи на те що вона є початком злочинної подальшої діяльності людини. За даними криміналістів, які вивчають цю проблему, кожен четвертий рецидивіст свій перший злочин здійснив у віці до 18-ти років.

Діюча Конституція України, ст. 52, відмічає, що „діти рівні в своїх правах незалежно від походження, а також від того народжені вони в шлюбі чи поза нього”. Будь яке насилля над дитиною і її експлуатація переслідується законом. Утримання і виховання дітей сиріт і дітей позбавлених батьківської опіки покладається на державу. Держава підтримує «благодійну діяльність по відношенню до дітей» [11]. Нагальною необхідністю є законодавче закріплення прав дитини в рамках вітчизняних і міжнародних стандартів в галузі прав людини. Неможливо будувати нове суспільство, що базується на демократичних цінностях і одночасно застосовувати репресивну політику. На жаль, кримінальне законодавство України і його практика застосування переконливо свідчать, що держава відводить кримінальному покаранню значну роль. Незважаючи на приєднання до міжнародних документів з прав людини і взяття перед Європейською спільнотою зобов'язань щодо додержання прав кожного громадянина, Україна, входить до «лідерів» по застосуванню запобіжного заходу «утримання під вартою» та кримінальних санкцій з призначенням покарань у вигляді позбавлення волі [8, с. 6].

Деякі теоретики й педагоги говорять про покарання як про захід по очищенню рани перед тим, як її зашити. «Без цього болісного заходу рана не загоїться», – кажуть вони. Фома Аквінський писав: «Високу міру

покарання, що виноситься при земному житті, лише тоді можна виправдати, коли вона водночас лікує», «Господь не хоче смерті грішника, він хоче направлення його на путь істинний». Людина повинна внутрішньо виправитися – від цього буде значно більша користь суспільству. Таке виправлення є неможливим без урахування етичного виміру провини й покарання [12, с. 78]. Покарання не повинно ображати особистої гідності людини. Ніхто не може втратити право на людську гідність. Якщо має наступити виправлення, то покарання повинно слугувати відновленню почуття власної гідності. Жорсткі покарання викликають грубість і агресію. Ті, хто карає, повинні бути на вищому етичному рівні від того, кого судять. Лише тоді покарані можуть забажати виправлення порушеної справедливості. Правопорушнику, зі свого боку, необхідно визнати власну вину, змінити поведінку й висловити готовність виправити заподіяну шкоду (в рамках його реальних можливостей), а потерпілому й усій правовій громадськості слід бути повністю відкритими й готовими вибачити провину, їх повинно об'єднувати почуття солідарності й громадської взаємної відповідальності [12, с. 79].

Як свідчить досвід європейських країн, зокрема Великобританії:

- 85 % опитаних, вважають, що громадські роботи – є гарною альтернативою тюремному ув'язненню;
- 66 % вважають, що злочинець повинен виплачувати компенсацію потерпілому;
- 93 % вважають, якщо це можливо, злочинці повинні працювати над виправленням наслідків своїх злочинів;
- 63 % вважають, що гроші від штрафів повинні перераховуватись потерпілому;
- 75 % вважають, що більшу частину дорослих злочинців необхідно відправляти на громадські роботи замість ув'язнення.

Схожі результати були і в других країнах, наприклад в Німеччині 90 % опитаних були схильні до реституції відносно шахрайства, крадіжки в магазині, безбілетний проїзд у суспільному транспорті. В одному із американських штатів, чотири із п'яти опитаних, виказали думку, щоб гроші витрачались на освіту, професійне навчання і суспільні програми, а не тюрми. 54 % потерпілих від крадіжок вважають, що злочинці старші за 18 років повинні відбувати покарання в тюрмі [13, с. 89].

В Україні за останні п'ять років засуджено 102778 неповнолітніх; крім того, до 23616 застосовано примусові заходи виховного характеру, 2626 направлено до училища чи школи соціальної реабілітації, тобто 126394 неповнолітніх постали перед судом за вчинення суспільно небезпечних діянь. Отже, кожного року майже до 5 тис. неповнолітніх, які вступили у конфлікт із законом, застосовувалися примусові заходи виховного характеру, більше 20 тис. неповнолітніх засуджено до різних видів кримінального покарання. З огляду на таку ситуацію виправити становище за допомогою лише засобів кримінально-правового впливу на

неповнолітніх правопорушників неможливо, тому потрібно створити систему ювенальної юстиції (цілий комплекс заходів, спеціальних програм) [4, с. 59].

Ювенальна юстиція виникла на основі поєднання формальної, юридично організованої системи державних судів та принципу індивідуально спрямованого піклування про неповнолітніх [4, с. 62]. Необхідність вирішити проблему щодо неефективності та соціального несприйняття суспільством застосування карних заходів впливу на неповнолітніх правопорушників стала відправною точкою для розвитку і становлення цієї нової галузі юстиції. Так, в американському м. Чикаго на підставі Закону штату Іллінойс від 2 липня у 1899 р. «Про дітей покинутих, бездоглядних і злочинних та про опіку над ними» було створено перший у світі суд у справах неповнолітніх [4, с. 63].

Перший суд у справах неповнолітніх в Росії створено 1910 р. в м. Санкт-Петербурзі, пізніше такі суди з'явилися у містах Харкові та Києві. Їх історичну цінність та напрями діяльності узагальнив розробник російської моделі ювенальної юстиції П. Люблинський таким чином:

1) головні функції ювенального суду виконували судді та державні громадські опікуни (вихователі), зокрема, цими функціями є ретельне вивчення особи неповнолітніх правопорушників, встановлення причин їх неправомірної поведінки, аналіз стану оточення неповнолітнього, і насамперед сім'ї, в якій він виховується;

2) застосування відновного правосуддя, альтернативних мір покарання (суду доручалося керування службами опікунського нагляду за неповнолітніми) у системі ювенальної юстиції Росії значно вплинуло на загальну політику цієї держави в кримінальній сфері;

3) діяльність судів у справах неповнолітніх дала змогу фахівцям різних напрямів роботи з неповнолітніми отримати повну судову статистику [4, с. 65].

Ураховуючи високий рівень злочинності серед неповнолітніх в Україні, зокрема у складі групи, характер вчинених ними злочинів (збільшилася кількість особливо тяжких), створення спеціалізованої системи правосуддя щодо неповнолітніх, спрямованої на їх реабілітацію, реінтеграцію, яка б сприяла захисту їхніх прав, законних інтересів і водночас забезпечувала захист суспільства (держави) і громадян (потерпілих) від злочинних посягань, є вкрай необхідним [14, с. 29].

У новому Кримінальному кодексі України хоч і декриміналізовано окремі види правопорушень, проте у ньому передбачені більш жорсткі санкції за окремі види злочинів, які часто вчинюють неповнолітні, зокрема, відповідальність за один з яких передбачена у ст. 289 КК. Існує певний парадокс – за злочини проти власності неповнолітнім призначається покарання у виді позбавлення волі та встановлення більших строків його відбування, ніж за злочини проти життя і здоров'я особи. Рання соціальна реабілітація неповнолітніх, які вступили у конфлікт із законом, зокрема реформування вітчизняного правосуддя у

справах неповнолітніх, створення спеціалізованих ювенальних судів на рівні місцевих – це шлях до спасіння особистості неповнолітніх. У судах загальної юрисдикції суддя, який розглядає справи щодо неповнолітніх, постановляючи вирок, намагається насамперед правильно застосувати той чи інший закон, однак він не має повної інформації про особу неповнолітнього, його оточення, соціальне середовище, в якому той виховувався, а тому позбавлений можливості вирішити основне питання – що привело дитину на лаву... [4, с. 65].

Неповнолітній не об'єктом для кримінального примусу, а суб'єктом реабілітації, розуміння цього дасть можливість запобігти вчиненню повторних правопорушень. Правосуддя має ґрунтуватися не на поблажливому ставленні до неповнолітнього правопорушника, а на з'ясуванні причин його неправомірної поведінки та пошуку ефективних способів впливу на винних осіб з урахуванням їх вікових особливостей [2, с. 89]. При судах мають працювати дитячі психологи, психіатри, педагоги, оскільки для з'ясування всіх обставин, зазначених у ст. 433 КПК, зокрема стану здоров'я та загального розвитку неповнолітніх, необхідно провести педагогіко-психолого-психіатричну експертизу. До розроблення спеціальних реабілітаційних програм мають залучатися працівники освітніх закладів, наукових установ, а до їх реалізації – сім'ї, соціальні працівники.

Створити ефективну та дієву систему ювенальної юстиції в Україні, зокрема спеціалізовані суди, можна, лише проаналізувавши і врахувавши світовий досвід. В світі існують досить ефективні моделі ювенальної юстиції – англоамериканська, континентальна і скандинавська, за загальним правилом, вони діють на підставі окремих законодавчих актів про судоустрій і процедуру розгляду справ щодо неповнолітніх в органах ювенальної юстиції (США – Федеральний Закон про ювенальну юстицію та запобігання правопорушенням неповнолітніх, 1974 р.; Англія – серія законів про дітей і молодь, 1908 р.; Польща – Закон про процедуру розгляду справ неповнолітніх, 1982 р.; Канада – Акт кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, 1972 р., у редакції 2003 р.).

Ювенальний суд як базовий орган у системі ювенальної юстиції має не тільки з'ясовувати обставини злочину, а й аналізувати причини та умови, що сприяли асоціальній поведінці підлітка, вживати заходи щодо їх усунення, визначати ступінь антисоціальних установок і виходячи з нього застосовувати відповідні методи кримінально-правового впливу, контролювати діяльність інших органів, що належать до цієї системи.

Ряд вчених, юристів обґрунтовано пропонують впроваджувати альтернативні види покарання неповнолітніх, які б уберегли дітей від вчинення повторних злочинів, зокрема, це – медіація, робота з посередником – при проведенні процедури примирення між потерпілим та правопорушником, апробація, взяття на поруки, відновлення порушеного права – реституція. Усвідомлення вчиненого проступку неповнолітнім, принесення вибачення потерпілому при вчиненні легких

правопорушень – ось що може виправити не тільки неповнолітніх, а й нас, дорослих перед дітьми. Найлегше засудити, винести вирок, ніж знайти порозуміння, на це потрібен час, підготовлені спеціалісти, а як здається нам, потрібне бажання всього суспільства знайти, зрозуміти причину, а не розглядати тільки наслідок. В основі системи правосуддя повинен бути принцип моральності та совісті. Політика двійних стандартів формує недовіру, одне пропагуємо – інше робимо, декларуємо, гарантуємо, часто не виконуємо. Ми дорослі завинили перед дітьми відсутністю часу, невиконанням обіцянок гарантій світлого дитинства, протиріччям обіцяного, бажаного і очікуваного, і тому нашому суспільству вкрай необхідно повернутися до дітей. Виправлення підлітка, довіра до нього – тільки це може уберегти дитину від правопорушення та рецидиву.

Таким чином, метою діяльності ювенальної юстиції та відновного правосуддя є не покарання неповнолітнього, а вжиття щодо нього комплексу заходів, спрямованих на індивідуальне виховання, піклування, захист від негативного впливу оточення. Політика держави повинна бути зорієнтована на виховання молоді в дусі поваги і любові до батьків, близьких, поваги до чужої праці та власності, виховання підлітка таким чином, щоб у нього не виникало бажання порушити закон, а у випадку, коли це сталося, існувала б реальна можливість виправлення, реабілітації, професійного навчання та працевлаштування у подальшому [2, с. 90].

Підсумовуючи, варто зауважити, що ювенальна юстиція являє собою своєрідний комплекс концепцій, схем впливу на підлітків, конкретно практичних заходів впливу на сім'ю, безпосереднє оточення неповнолітніх з боку як судової влади, так й інших установ, соціальних інституцій. Ювенальний суд має оцінювати неповнолітнього не тільки як особу, котра вчинила злочин чи суспільно – небезпечне діяння, а й як таку, що потрапила в небезпеку, тому завдання такого суду – застосувати до неповнолітнього правопорушника чи злочинця такий вид кримінального покарання і визначити таку його міру, щоб дати йому можливість стати повноцінним громадянином.

Список використаної літератури

- 1. Трубніков В. М.** Яким повинно бути відновне правосуддя стосовно неповнолітніх? / В. М. Трубніков // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 3. – 2005. – С. 50 – 52.
- 2. Пилипчук П. П.** На шляху до ювенальної юстиції / П. П. Пилипчук // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 1 – 2. – 2005. – С. 87 – 90.
- 3. Ємельянова І. І.** Роль відновного правосуддя в концепції ювенальної юстиції / І. І. Ємельянова // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 1 – 2. – 2005. – С. 96 – 100.
- 4. Мачужак Я. В.** Формування системи ювенальної юстиції в Україні: перспективи створення ювенальних судів / Я. В. Мачужак,

І. Б. Лавровська // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 3. – 2005. – С. 59–69. **5. Мачужак Я. В.** Медіація як ефективний засіб для перевиховання та попередження злочинності серед неповнолітніх / Я. В. Мачужак, В. В. Землянська // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 4. – 2005. – С. 63–66. **6. Міщенко С. М.** Перспективи і можливості суду у відновному правосудді України / С. М. Міщенко // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 3. – 2005. – С. 86–135. **7. Коваль Р. Г.** Програми відновного правосуддя як інструмент роботи фахівця служби пробації / Р. Г. Коваль // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 3. – 2005. – С. 19–25. **8. Волинець Л. С.** Захист прав дитини через призму реалізації Конвенції ООН. / Л. С. Волинець // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 3. – 2005. – С. 6–9. **9. Денисова Т. А.** Відновне правосуддя – крок до відновлення соціальної справедливості / Т. А. Денисова // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 3. – 2005. – С. 83–86. **10. Макаренко А. С.** Книга для батьків / А. С. Макаренко – К. : Рад. шк. – 1987. – 382 с. **11. Конституція** України, принята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 июня 1996 года. – Харьков : Фолио, 1998. – 59 с. **12. Валюк Я.** Практичні аспекти відновного правосуддя / Я. Валюк // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 3. – 2005. – С. 77–81. **13. Райт М.** Відновлення поваги до правосуддя / М. Райт // Відновне правосуддя в Україні. – Щоквартальний бюлетень. – № 3. – 2005. – С. 86–135. **14. Ювенальна юстиція** України: проблеми створення, законодавча база, коментарі, судова практика / за заг. ред. В. Д. Бринцева. – Х., 2003. – 253 с.

Бублик О. І. Покарання неповнолітніх правопорушників: шляхи гуманізації через формування відновного правосуддя та ювенальної юстиції

В статті розглянуто актуальні проблеми покарання неповнолітніх правопорушників та необхідність гуманізації суспільства по відношенню до них. Проаналізовано низку чинників, які впливають на зростання кримінально-правових злочинів, зокрема малолітніх та неповнолітніх. Доведено, що існуюча система кримінально-правових покарань застаріла, і в сучасному суспільстві назріла необхідність впровадження ювенальної юстиції та відновного правосуддя.

Ключові слова: неповнолітні, покарання, відповідальність, ювенальна юстиція, відновне правосуддя, медіація, реституційний підхід, кримінально-правова відповідальність, соціальна реабілітація.

Бублик О. И. Наказание несовершеннолетних правонарушителей: пути гуманизации через формирование восстановительного правосудия и ювенальной юстиции

В статье рассмотрены актуальные проблемы наказания несовершеннолетних правонарушителей и необходимость гуманизации общества по отношению к ним. Проанализированы причины, которые влияют на рост криминально-правовых преступлений, в частности малолетних и несовершеннолетних правонарушителей. Доказано, что существующая система криминально-правовых наказаний устарела и назрела необходимость создания ювенальной юстиции и восстановительного правосудия.

Ключевые слова: несовершеннолетние, наказание, ответственность, ювенальная юстиция, восстановительное правосудие, медиация, реституционный подход, уголовно-правовая ответственность, социальная реабилитация.

Bublik O. I. The Punishment of Juvenile Offenders: Ways of Humanization through the Formation of Restorative Justice and Juvenile Justice

The article deals with current problems punishment for juvenile offenders and the need to humanize society towards them. A number of factors that affect the growth of criminal offenses, including minors and minors is analyzed. It is shown that the existing system of criminal punishment is obsolete in modern society there is a need to implement juvenile justice and restorative justice. The purpose of the juvenile justice and restorative justice is not a minor penalty, but to take it on a set of measures aimed at individual education, care, protection from the negative influence of the environment. Government policy should be focused on educating young people in a spirit of respect and love for parents, relatives, respect for other people's work and property, raising a teenager so that he has no desire to break the law, but when it happened, there would be real possibility of correction, rehabilitation, vocational training and employment in the future.

The juvenile a court must estimate minor not only as a person that committed crime or publicly-dangerous act but also such that got in a danger, that is why task of such court to apply to the minor of fender or criminal such type of criminal punishment and to define such his measure, to give an opportunity to become a valuable citizen to him.

Key words: juvenile, punishment, responsibility, juvenile justice, restorative justice, mediation, Restitution approach, criminal liability, social rehabilitation

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Прийнято до друку 28.02.2013 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Михальський І. С.